

Андриана Спасова
(Институт за литература – БАН)
andriana.spasova@gmail.com

Рецепция на античността и романтичната историография на XIX век при Тодор Шишков и Гаврил Кръстевич

Andriana Spasova
(Institute for literature, BAS)
andriana.spasova@gmail.com

Reception of Antiquity and romantic historiography of the XIX century of Todor Shishkov and Gavril Krastevich

The focus of the study is the place of the ancient writers in textbooks from the 70s of XIX century - "History of the Bulgarian People" (1873) by T. Shishkov and "History Bulgarian: T.1" (1871) by Gabriel Krastevich. Some of the most recognizable historians and geographers of antiquity (Herodotus, Tacitus, Polybius, Ptolemy, Eratosthenes, Strabo, Pliny, Ptolemy, etc.) are important authorities who contribute to the formation of a foreign historical narrative of national history. In Shishkov very rarely ancient names come with bibliographical references and are often indexed by the phrase "and antique X said ...". The case of Krastevich is the opposite, he has given the detailed notes and quotes. The paper analyses the problem of ethnogenesis and the ancient roots of the national identity in Bulgarian history textbooks of the XIX century. Establishment of national stereotypes passes through a historiographical mythical poetic narrative combining the scientific pretensions and national romanticism. The role of ancient cultural heritage can be read in its role of a common European cultural code beyond projects of national ideology.

Keywords: reception of antiquity, romantic historiography, Bulgarian history textbooks of the XIX century, national identity, ancient historiographers, European Slavic studies, ethnogenesis.

1. Изработване на националния митонаратив

Присъствието на античността в историческите съчинения от 70-те години на XIX век ще бъде проследено чрез две симптоматични книги – „История българска: Т. 1“ (1869) от Гаврил Кръстевич¹ и „История на българския народ“ (1873) от Тодор Шишков. Националната идентичност и идеята за консолидиране на българската общност минават през целенасочен интерес към историческото минало. Типичното за двете разглеждани книги е свързакцентуването върху етногенезиса и етимологията, илюстриращи задачите на романтичната историография². Нейната функция е да набави необходимите механизми за изграждането на колективната памет и самоидентифицирането с нацията. (Айзакс 1997), (Смит 2000) Употребата на антични примери във възрожденската книжнина, както и цялостната ѝ рецепция, е селективна към определени моменти от своята и/или чуждата история. Европейското хуманитарно образование и научно-филологическият хоризонт на Шишков и Кръстевич не попречват на подхода им да пречупват историческата „достоверност“ в духа на романтичната европейска славистика.

В „История българска“ и „История на българския народ“ националната идеология и осветяването на героичните моменти по специфичен начин се съвместява с позитивизма и енциклопедичността. Тъкмо античният филтър, макар и маргинализиран във възрожденската книжнина, е необходим и ценен като илюстрация на предпочитания селективен модел. Характерна обща черта на двамата историци е видимата дистанция от всевъзможни фолклорни и митологични паметници като „позитивистични“ източници, претендиращи за рационализиране на сакралните „места на памет“ (Нора 2005). Различните нюанси на селективния и етимологичния подход (Шишманов 1894: 715) и (Данова 1994: 291-308) се откриват в избора и начина на използване на изворовата база. Изработването на националната идентичност обаче и в двете книги е проблематична както за оценяващата

¹ Съкратеният първообраз на историята на Г. Кръстевич „Кратко изследование на българската древност“ излиза на страниците на *Български книжици*, 1858, г. I, част II, кн. 10, с. 40-73, кн.11, с. 80-100, кн. 12, с. 124-146.

² Представата за същността на романтичната историография и съотнасянето ѝ към възрожденския контекст се е формирала от Шишманов (1894), Цанев (1981), Данова (1994), Даскалов (1994), Конев (1998), Дел’Агата (1999), Бонева (2000), Аретов (2001), Лилова (2004), Хранова (2006), Пенев (2013) и др.

го образована критика, така и за масовия обучаващ се читател.

Доколко обаче „История на българския народ“ успява да се реализира като педагогическо помагало с множеството преплитания се версии? И доколко учебникът всъщност се оказва доста различен от христоматийната книжнина? „Амбициозният проект на Тодор Шишков“ (Лилова 2003: 263) е натоварен с функцията едновременно да бъде тип книга за ученици, наръчник за учителите, специализирано историческо съчинение за специалисти, периодичен подлистник за масовия читател. От друга страна, „История българска“ не е учебник, а историческо съчинение. За целите на настоящия текст книгата на Кръстевич ще бъде разглеждана именно и като част от учебническата книжнина, поради ролята, която изиграва сред българските учебници по история. „Непосредствено след появата на този обемен и амбициозен труд започва бумът на учебниците по национална история и Кръстевич се оказва първият автор с българско име, който се цитира редом с европейците като авторитет по въпросите за произхода“ (Лилова 2003: 268). Независимо от усложнения исторически наратив, особено нехарактерен за учебническата книжнина, двамата книжовници са единни по отношение на мотивацията си – „да пречистят и мобилизират „народа“, като призовават предполагаемото етническо минало на общността“ (Смит 2000: 96).

Плуралистичният произход в историята на Шишков позволява един панорамен поглед към историята и културата, както и разнообразни идентификации на българите като европейци. „История на българския народ“ е до голяма степен повлияна от „славянското съзнание“ (Йоцов 1992: 15-44) в историографските съчинения на XIX век. Славянизирането на хунската теория при Кръстевич отново следва непряк и условен етногенетичен разказ, който разчита на „етимологията и „историческата логика“³. Изходните съждения на т. нар. логически силогизъм – а.) хуните са славяни и б.) българите са славяни – не предполагат причинно-следствена връзка с хипотезата, че хуните се припознават като древните прадеди на българите. Кръстевич

³ Данова (1994: 63). Тук авторката дава пример с подхода на руския историограф Савелиев-Ростиславич, който цели да докаже славянското потекло на германците и хуните и връзката им с античността. Неслучайно в своя учебник по история Г. Кръстевич се опира на тезите на руските слависти Ю. Венелин и С. Ростиславич. Румен Даскалов (1994: 27) извежда една от спецификите на българския исторически наратив именно през „етномитовете“, които се конструират въз основа на „алогични обяснения“. Още за т.нар. историческа „логика“ при Чурешки (2006: 17-33).

прави тъкмо тези „логически“ заключения въз основата на „редица произволни етимологии“⁴. Въпреки негативния критически отзвук на М. Дринов за „История българска“ (Дринов 1872), маргинализираната хунска теория и сюжетът „Атила“ засилено присъстват в печата и учебниците по литература от 40-те до средата на 80-те години на XIX век⁵. Симптоматично е включването на откъс от историята на Кръстевич и от преведената от Б. Петков книга на Венелин „Критически издирияния за историята българска“ в „Българска христоматия“ (1884) на Вазов и Величков. Друг важен момент от популяризиране на хунската теория, на който обръща внимание Д. Лилова, е преводът на Хр. Ботев на „За славянското произхождение“ от Д. Иловайски и последвалата положителна рецензия от Л. Каравелов във в. *Знание* (Лилова 2003: 268-269).

Възрожденската рецепция на изворите минава през славянската историография и това обяснява защо при Шишков писателите от древността, макар и важни като авторитет, който да обогати вече изградения исторически разказ, са представени в текста само в скоби и често без библиографска справка. Възрожденският учебникар цитира както български (като не пропуска да спомене нито един от българските учебници по история), така и чужди историографски книжовни паметници. По въпроса за генезиса се позовава предимно на текста „Славените и българите: Разказ сказан в Роберт колеж“ (1870) от д-р Алберт Лонг. В своя учебник Кръстевич почти не споменава български източници, а се опира много повече на чуждите, предимно славистични автори. За разлика от Шишков, на много места Кръстевич привежда пространни и прецизни цитати от антични, средновековни и съвременни извори. Авторът използва тезата на Венелин, изложена в популярната за българите книга „Древние и нынешние болгары“ (1829) относно конструирането на националния митонаратив.

⁴ В. Бонева в бележка под линия цитира примери от „Кратко изследование...“ (с. 134-143), в което Кръстевич по „фантастичен начин“ извежда името „унни“ от славянския етноним „венети“, Кубрат от славянската дума „кръв“ и др. (Бонева 2000: 81).

⁵ Рецепцията на Атила в някои издания: Кифалов (1842), Петков (1853), Венелин (1850: 29-30), Венелин (1851: 57-59; 67-73), Шишков (1873: 54-56), Анонимен автор (1873: 1043-1049). При Войников (1860: 206-207) статията „Атила“ е в раздела „Политически характери“, където наред с Атила, има биографични портрети на Александър, Катерина II, Наполеон. При Вазов-Величков (1884: 265-267) е директно приведен откъс, озаглавен „Атила“ от *История българска* на Кръстевич, както и фрагмент от *Критически издирияния*.

А именно: идеята за Велика България, която е припозната в хунската империя и в нейния основен исторически сюжет – битките и победата над Западната Римска империя. Ролята на двете авторитетни за българската публичност фигури – на Юрий Венелин и Паисий Хилендарски, несъмнено засилва усещането за историзъм у възрожденските книжовници, а така, както отбелязва и Р. Дамянова, „процесът на национално самосъзнание получава нов тласък“ (Дамянова 1990: 47).

Силно повлиян от романтичната историографска традиция, Кръстевич „прави личен принос към Венелиновата хипотеза, като я доразвива и конкретизира“ (Лилова 2003: 268). Манипулативно етимологично тълкуване на имената съдейства Кръстевич да присвои хунския вожд **Атила** в славянския герой **Телан** (Кръстевич 1858: 93, 134; Кръстевич 1869). По същия начин Шишков, посредством славянизирането на византийски владетели **Юстин** като **Изток** и **Юстиниан I** като **Управда**, придърпва чуждия исторически наратив като свой. И при двамата автори доказването на славянския генезис на ключова за европейската историческа сцена личност е логическа предпоставка за българското ѝ идентифициране. Н. Аретов определя това явление като – „опити за славянизирание на известни личности от византийската история“ като част от „прославянската тенденция“, характерна за „най-сериозните по-късни възрожденски историографски трудове“⁶. Преплитането на двата основни типа исторически пособия (българска и световна история) показва позитивистичното намерение на възрожденските дейци да обвържат националното минало с чуждия културноисторически разказ.

Идентични са начините, по които в двата учебника по история се откроява енциклопедичният изследователски маниер на автора, така добре разпознаваем за Европейското просвещение. И при Шишков, и при Кръстевич са изведени двете характерни за възрожденската книжнина линии – романтичната и просвещенската – които са разгърнати и последователно развити. В текста първоначално ще бъде накратко очертана образователната култура на двамата ерудирани книжовници. Обект на изследването представляват дискусиите и критическата рецепция на възрожденската публика към двата учебника по история. Усвояването на античността ще бъде проследено предимно през от-

⁶ Тук Аретов (2001: 60-61) насочва вниманието към текстовете на В. Априлов в *Български книжици*, на М. Дринов „Поглед върху произходението на българския народ“ (1869), както и към преводните творби на „Велизарий“ на К. Х. Траучен – от Ан. Кипиловски (1844), З. Симеонов (1844), Т. Шишков (1873).

ношението на Шишков към историографските източниците с акцент на някои славистични и антични автори. Частично ще бъде обгледа-на славянизираната алтернативна митологема за хунския произход на българите при Кръстевич. Разбира се, основно вниманието върху двете книги е насочено към етногенезиса като „най-важният идентификационен въпрос на Възрожденската историография” (Хранова 2006: 279).

Гръцката школовка на Гаврил Кръстевич при Р. Попович в Карлово и по-нататъшното му обучение с покровителството на Ст. Богориди в Цариград и Париж несъмнено се оказват решаващ фактор за оформе-ния траен афинитет към източниците на античността и преводачески-те му занимания. Това отношение ясно проличава както в разглежда-ния текст, така и в обособените в края бележки „Приводи примечания и обяснения“ (с. 441-616). Те заемат една трета от целия учебник и изграждат успореден историко-филологически разказ, в който проли-чават добре овладените чужди езици (гръцки и френски). Неслучай-но авторът насочва разяснителните бележки към един определен тип читатели – високо квалифицирани книжовници историци. Кръстевич осъзнава различния тип възрожденска публика и още в предисловие-то заявява практичните цели⁷, които налагат структурата на учебника. За разлика от бележките под линия на всяка страница в Шишковия учебник, успоредният разказ при Кръстевич е графично е изнесен в края, за да „не пречат на текста и на бързото му чтение“ (с. XX).

Културната и образователна подготовка на Шишков имат отново съществена роля в изградили се целенасочен исторически интерес. Началното му обучение се свързва с Н. Михайловски и Ив. Момчилов (учители и учебникари с гръцко и руско образование) в град Елена. В предисловието на „История на българския народ” Шишков споделя за шанса (покровителството на мецената д-р Петър Берон) да попадне в две от най-големите библиотеки в Париж и да изнамери ценни и стари източници. Тук учебникарят умишлено не се спира върху ан-тичните автори, към които след това препраща, и ги вплита в своя разказ. По този начин акцентът пада върху византийските историци – Теофан Изповедник, Леон Граматик, Константин VII Порфироген-ет и др. Поставеният превес извежда византийските летописци като по-достоверни и по-разпознаваеми извори от древногръцките или

⁷ Този тип самосъзнание на автора е свързан, както го определя Дамянова (2004: 56-65) с „прагматическата представа“ за възрожденското знание.

древноримските втори.

В своето предисловие Кръстевич също представя подробен списък от средновековни историци – Никифор I Константинополски, Никифор Григора, Теофан Изповедник, Мойсей Хоренски, Йорданес, Нестор. И отново не е споменат нито един античен автор. Въпреки факта, че в цялата си история Кръстевич препраща често до нови любопитни примери от античността (Приск, Ератостен, Страбон, Дионисий Периегет, Херодот, Тацит), а също и до съвременната славистика и европейстика (П. Шафарик, Ю. Венелин, С. Ростиславич, Й. Добровски, А. Буге, К. Роберт, А. Убичини). Липсата на „греко-латинските писатели“ в предисловието може да се обясни с директното оповестяване от автора на целите, които го водят – да изнесе на преден план още по-дълбоката древност на българската история, потвърдена от средновековните историци⁸. След като разказът на античните източници за българите започва от V век, Кръстевич изнамира какво те са казали по въпроса за хуните. Просвещенската историографска школовка на книжовника прецизира и обособява хуните от българите по историческата ос. Макар че на места влиянието на романтичната историография да е причина за тъкмо обратното – да отъждествява и припознава чуждия етнос за свой, въвеждайки митологемата за славянския произход на хуните (като българи).

Това е причината Кръстевич да наименува първата част от българската история „уннова“ – като израз на непознатата екзотична древност. Неговото решение, макар да е в унисон с тенденцията за идеализиране на миналото, се възприема от възрожденската интелигенция като дръзко алтернативно боравене с националната доктрина. Интересен паралел прави Д. Лилова между митологичните ресурси, с които разполагат националните гръцки идеолози с тяхната „мега-лидея“, и липсата на „митологичен „багаж“ в българския контекст⁹. Подходът на Кръстевич към конструиране на българската античност е чрез усложняване и субективизиране, осланяйки се на етимологията

⁸ „Того ради и ний, вместо да захванем българската история от 485 лето, в което греко-латинските писатели са начяли да помянуват нашите праотци със собственото им име българи, като че ли са ги тогази първо чули и познали, разсъдихме за благословно да я захванем стотина години иоще по-напред, когато тия са начали да ги помянуват само с името Унни.“ (Кръстевич 1869: XVIII, подч. м. – А.С).

⁹ „Но по отношение на „правото“ на ползване на античното наследство българите се озовават в изключително неизгодна позиция [...] Това мотивира и развитието на значително по-сложни схеми за „влизане“ в античността, които не почиват върху идеята за „кръвна връзка“ с древните герои“. Лилова (2003: 207)

и обилната историческа фактология. Пространното въведение „История българска под име уннова“ (с. 3-99) представлява и същинската първа глава, в която се доказва митологемата за античните корени на българския народ.

И двамата книжовници – Шишков и Кръстевич, получават обща университетска подготовка в главни европейските културни центрове. Така например, в един от тях – Прага, се формира техният „централноевропейски“ светоглед, по който „се реконструира славянската древност“¹⁰ в книжовната им дейност. Това безспорно допринася за тяхната сформираща се рецепционна нагласа към своята и чужда литература. Спрямо обособените от Н. Аретов трите типа читателски тенденции през Българското възраждане – класицистично, реалистично и утилитарно (Аретов 2001: 137 и сл.), може да поставим в общо поле Шишков и Кръстевич. Техният класицистично-академичен интерес към литературноисторическите извори и начинът, по който ги четат, са следствие от собственото им образование и самоподготовка, която „настоява за усвояване на някакви утвърдени ценности от миналото“ (с. 137). Двата историци се обръщат към древния произход на българите, припознавайки го в панславистичния наратив, и тъкмо в това усвояване се откриват любопитни антични реминисценции.

2. Възрожденският критически отзвук към „История на българския народ“ и „История българска: Т. 1“

Още в края на 50-те години на XIX век Г. Кръстевич представя пред читателите на *Български книжици* фрагменти от „История българска: Т. 1“. В края на 60- учебникът излиза с обявлението (Кръстевич 1869: XIX-XX) за бъдещите амбициозни намерения на автора да създаде тритомен проект. Но остава неосъществен в следствие след целенасочено атакуващата Марин-Дринова критика в *Периодическо списание* (1869) относно т. нар. хунската теория от първата част. Културно-политическата атмосфера и широката дискусия между Дринов и Кръстевич през 70-те на XIX век (Дринов 1872) (Кръстевич 1871) (Кръстевич 1873) е предусетена още тук, на страниците на *Български книжици* (1859), където Кръстевич подема болезнената тема

¹⁰ Аретов (2001: 52-53) откроява два типа възрожденски светоглед – русофилски и централноевропейски, въз основа на Б. Йоцовата диференциация.

за българските критически раздори върху различните етногенетични версии¹¹. Две години след издаването на „История българска..“ и след критиката на Дринов с провокативното иронично заглавие „Хуни ли сме?..“, през 1871 г. на страниците на *Читалище* излиза обява¹². Тя звучи като класически „рекламен текст за ценността на стоката“ (Дамянова 2004: 215). От една страна, приповдигнатата прокламация през 70-те години на XIX век за първообраз на националната история звучи не съвсем убедително и правдоподобно (като се има предвид излезлите до този момент учебници на Хр. Павлович, Д. Войников, Др. Цанков, Р. Блъсков). Макар че тъкмо от историята на Кръстевич, както вече беше споменато, се заражда този „бум“ от новоизлезли български истории, които директно се позовават на „История българска“. От друга страна, познат звучи възрожденският патос за книгата-„съкровище“, без която е немислимо националното израстване на българина. Подобен отзвук за възприемане на книгата като канонична през епохата на Възраждането напомня на общопризнатия свещен текст „Библията“ и на свещения за българската нация текст „История Славянобългарска“.

Взаимната критичност между Кръстевич и Дринов дава повод да мислим публицистичните им текстове като начин да се наложат две различни мнения по въпроса за българския етногенезис. Техният дебат вече ги утвърждава като централни фигури на възрожденското историографско наследство. Изводите на В. Бонева от разгледаната в ръкопис¹³ втора част на „История българска“ доказват, че там Кръстевич още по-ясно диференцира българите от хуните. Теорията му, позната в науката под името „Хунски съюз“, е застъпена от редица историци – К. Цойс, К. Мюленхоф, В. Златарски, Д. Дечев (Бешевлиев 1981: 16-18) и има своите основания. Разбира се, романтичният афинитет към етимологичните асоциации и често субективното тълкуване на изворовите източници отдалечават Кръстевич от съвременното

¹¹ „трябваше да излязат някои си и да ни корят по причина, че сме защитавали вярата си и обредите ѝ, как сме били грекомани, московити, панслависти, и не знам що!!!“ – *Български книжици*, 1859, г. II, ч. 3, кн. 24, с. 461.

¹² „Ето едно систематическо книжевно дело, което ще **направи нова епоха** в народната ни книжевност. За **първи път** се пише на български от българин българска пространна история [...] Книгата на г-на Г. Кръстевича [...] нема за нас българите нужда от препоручвание. Тя трябва да се намира **в библиотеката на всяк българин**, който знае да чете и обича народа си“ (подч. м. – А.С). *Читалище* (1871: 383-384).

¹³ НБКМ-БИА, ф. 145 (Г. Кръстевич). Ръкописът съдържа 199 страници.

разбиране за историческа наука.

Интересно е обаче да се видят сходствата в реторическите похвати в конкретните критически обвинения, които си отправят Дринов и Кръстевич. Аналогично и с едни и същи аргументи започват двамата да подлагат на съмнение историографските възможности на опонента си. От една страна, Дриновата критика върху подхода на Кръстевич е оправена към силното му повлияване от Юр. Венелин и С. Ростиславич и „лъжовната теория за хунското произхождение на нашия народ [...] отхвърлена от здравата историческа наука“ (Дринов 1872: 211 и сл.). За критика техните трудове са отишли „напусто, защото доказателствата [...] не са здрави“ така, както и на Кръстевич – „големият“ „почтен труд е напусто“ (с. 211). От друга страна, гръцкият възпитаник отбелязва безкритичното следване на Дринов на Шафариковото мнение за фино-чудския произход на българите. Отново лексемата „напусто“ е в публицистичния речник на Кръстевич (1871: 186) като израз на неоправданите читателски очаквания. Още веднъж в „Отговор на...“ казва: „Напусто ний с внимание прочетохме дважд и трижд техните критики“ (Кръстевич 1873: 2). Симптоматично е предоверяването на възрожденските историци към чуждия разказ за своя собствен произход. Подобно утвърдена и идеализирана фигура на Венелин в българското съзнание, фигурата на Шафарик отдалечава Дринов от трезвата историческа визия за сметка на силното му „пристрастие към идеологията на руското славянофилство“ (Бонева 2000: 82). Интересно е защо за Дринов хунската (разбирана като тюркска) теория е твърде алтернативна и неприемлива, след като същият защитава не по-малко екзотична версия. И ако, коментирайки този дебат, Н. Аретов напомня за „психологическите причини“ и за „отражението на политическите идеи на своите носители“ (Аретов 2001: 18-19), то Д. Лилова припознава като причина липсата на нормативизиране на тази теория, поради ранната смърт на Венелин и неосъществения обещан учебник (Лилова 2003: 267).

От критическия дебат между Кръстевич и Дринов ще бъде взет под внимание само конкретен детайл, свързан с отношението към античната изворова база. Става дума за началото на въвеждащата глава „Древните жилища у нови били в Азийската Сарматия“ от „История българска“ и обилните исторически свидетелства на Дринов, подлагащ на съмнение историографската компетентност на своя опонент. Дискусията „за“ и „против“ хунската теория (чрез първоначалното историческо съчинение на Кръстевич, последвалата критика на Дри-

нов и отговора на Кръстевич на тази статия) на практика показва поне две неща. Открояват се както добрите умения на двамата историци да разглеждат историята не само като поредица от факти, така и експресивното публицистично говорене, което иска на всяка цена да докаже труда на другия „напусто“. Дринов се насочва към онези антични автори (Ератостен Страбон, Дионисий Периегет и Марцелин), с които Кръстевич започва своя разказ за древния български произход¹⁴. След като Дринов привежда в цитат целия абзац от „История българска“, започва последователно да оборва всяко едно добре аргументирано твърдение на Кръстевич. На първо място, критикът не приема еднородния състав на жителите на древната земя Сарматия и затова, използвайки същите антични автори, извежда алтернативна теза¹⁵. Дринов обаче не цитира древните автори от старогръцки в оригинал и не дава точни отпратки, както прави Кръстевич. Руският възпитаник ги цитира чрез немската книга на историка и изследовател на античната култура Алберт Форбигер¹⁶ („Handbuch der alten Geographie“ [Наръчник на древната география, 1842, бел. м. – А. С.]). Дринов отправя още две конкретни забележки към непрецизността, с която Кръстевич борави с изворовата база.

Едната е отправена към рецепцията на един от античните историци Ератостен¹⁷. Дринов се опитва през етимологичния подход да насочи възрожденския читател да „разчете“ грешката на Кръстевич – смесването и приравняването на етнонима **утии** (ὄυτίοι) с **хуни**. Критикът препраща към примечанията на „История българска“ (с. 442) и там, преди читателят да е запознат със защитната статия „Отговор на г. Дринова критика“, може да види паралела между двете старогръцки думи – Ὀύτιούς и Ὀυννούς. Кръстевич, макар и да се опира на етимологията, не дава умозаключение за идентичността на двата етноса,

¹⁴ Други автори, споменати от Кръстевич (1869: 5) са някои късно антични и ранновизантийски географи и историци – Приск Панийски, Агатий Схоластик, Йорданес, Прокопий, Мойсей Хоренски, Фауст Византийски, Зосим.

¹⁵ „Но какво ще да каже Г. Кръстовича, ако му известим, че както тези писатели, туй и други, не по-малко древни и не по-долни от тях, наедно с хуните поставяват [...] и много други племена“. (Дринов 1872: 217).

¹⁶ „За тези племена виж списание на Стравона, Дионисия Перигита, Плиния и Птоломея. Сравни у Форбигера, II, р. 452. §77, Sarmatia Asiatica” – в бележка под линия. (Дринов 1872: 217).

¹⁷ Ератостен като „най-древния от тях [...] не само не поставява хунните в Азиатска Сарматия, но даже и името им не споменува, нито пак го е знаел“. (Дринов 1872: 214).

а се придържа към източниците си – при Ератостен (по Страбон) са „уити“, а при Дионисий „унни“ (с. 442). По-късно в защитните си аргументи книжовникът припомня за сравнението, доуточнявайки принципната невъзможност да се стигне до написаното от Ератостен. Втората забележка на Дринов е подкрепена отново през Форбигер и отправена към оспорването му за древността на Дионисий Периегет: „не е живял 20 години преди Христа, а около началото на 4-тият в. после Р. Христово и Г. Кръстьевич, като приема първото, измамил се с 300 и повече години“ (Дринов 1872: 214). На този нападащ коментар Кръстевич признава, че не е запознат с немското географско съчинение, а се позовава на своя източник Шафарик. Той добавя и още един източник „Гръцки словарь“, през който набляга на неяснотата и неединодушното мнение за живота на Дионисий – „много мнения са произнесени за времето на рождението“ (Кръстевич 1873: 5) сред историците и географите.

Тук е важно да се спомене рецепцията на тези древногръцки историци в главата „Уните и Атила“ от учебника на Шишков (1873: 54-55). При него е въведено същото изречение, но особеностите са две. Първо, докато Шишков не препраща към никакви допълнителни позовавания и разяснения спрямо античните автори, то Кръстевич цитира на гръцки Ератостен през Страбон, дава обяснителни бележки и дори привежда за пример откъс от стихотворното **землеописание в хекзаметър** „Periegeses“ – хекзаметър 729-732 (с. 441-442). Второ, Шишков използва момента в бележка под линия да спомене за развитието на хунската идея при византийските и съвременните български историци (без обаче да спомене някой конкретно) и да я отхвърли по логически път¹⁸. Шишков следва историческата логика, според която славянизирването на българите не допуска хунски (татарски) произход. Все пак авторът пояснява, че този въпрос ще бъде разгледан в следващите глави и там, представяйки различните версии, сам се оплита от алтернативността им.

Засилена неодобряваща критичност към учебника на Кръстевич е общото поле и в подобния отзвук за Шишковата история. Експресивни и крайни са острите думи на В. Друмев за „История на българския народ“ – „безсъдържателна“, „неопределена, безхарактерна и захлас-

¹⁸ „Но туй мнение за тождеството им не може да са потвърди [...] а за уните вече е доказано, че са чисто татарско племе. От двете едно: българите или са славяни или не, ако са славяни, не могат да бъдат уни, защото уните са татари“. (Шишков 1873: 55).

ната” (Друмев 1874: 106 и сл.). Критическият прочит на Друмев е прецизен, с много позовавания и точни препратки към учебника, движещ се най-вече по пространното въведение. Интересна е саморефлексията на критика през двойното извинение („прошка“) – към Шишков и към читателите на *Периодическо списание*, самоиронизирайки просторната си рецензия. Един от основните аргументи на възрожденския критик за пропадането на „История на българския народ” като учебник се основава на позицията свое-чуждо. Основният упрек на Друмев е за структурно нарушения баланс между историята на древните римляни и историята на „стария славянски мир или българската народност“ (с. 124). Критикът се обосновава, като подчертава непропорционалното по обем съотнасяне между античния и българския исторически сюжет. По-интересно е, че за Друмев не само е недопустимо такова привилегироване на не-своята пред своята история, но и прави целенасочена генерализацията на читателския интерес. Така например, споменатият сюжет между даки и римляни е видимо маргинализиран от критика¹⁹. Създава се впечатление за предубедена нагласа към историческото познание като съревнование и конкуренция между ценността и значението на една история, каквато е античната, пред друга – каквато е идеологичната митологема на древното славянство. Критическата оценка на Друмев за труда на Шишков може да се синтезира в метафоричното му твърдение за „осакатяването“ – „историята се осакатява, както се осакатяват и познанията на ученикът или читателят“ (с. 124). Прави впечатление отново обръщението на Друмев към една по-широка публика, чиято рецепция неизбежно минава и през критическия отзвук. Тъкмо това илюстрира „История на българския народ” с една нова функция, надскачаща предназначението на учебно помагало, и доближаваща го до историческото четиво.

Двата разгледани случая с критическите дебати около „История българска“ и „История на българския народ“ навеждат на мисълта за преднамерено отхвърляне на част от възрожденската интелигенция на някои самозаявяващи се ерудити като Кръстевич и Шишков. Тъкмо тяхното отхвърляне обаче е също знак за мястото им във възрожденската културна и литературна ситуация. Може би тъкмо жестът им, издаващ засилен стремеж за изява, заедно със специфичното обречение и култура дават повод да бъдат припознати като носители

¹⁹ „нещо без което можеше и може твърде спокойно да се подмине не само един наш ученик от *по-горните класове*, но и *секий българин или чужденец* – без да имат никакъв ущерб познанията им“. (Дринов 1874: 124).

на чуждия елит. А оттам и на криво/не-доразбрания модел за подражание на европейската хуманитаристика. Такъв пример е ироничния паралел, който прави Л. Каравелов, Шекспир – Шишков по повод драмата „Велизарий“ и усвоения модел на интерес към античните сюжети²⁰. Критичните упреци на В. Друмев са не по-малко заядливи, засягайки тъкмо заявеното авторско самосъзнание, подразбирано тук като надценено самочувствие²¹. Освен това несъмнено става дума за конкурентна основа в личностните отношения и за критика към избора на външните (предимно към западните и византийски) влияния.

Критическото обсъждане на дадена книга се интересува не само от нейната утилитарна и концептуална стойност, но и от паратекстовите самозаявения на автора, неговото образование и оттам разпознаваеми предпочитания. Може да се предположи, че тъкмо критиката и към Кръстевич, и към Шишков е тясно обвързана с „борбата“ за спечелване на читателското внимание и със страха от загуба на авторитетната позиция. А. Хранова поставя позициите на Шишков и Кръстевич, както и на Венелин и Иловайски, в една и съща група относно „моногенетичната версия“, като ги противопоставя на „хетерогенетичната версия“ – Шафарик, Хилфердинг, Иречек, Дринов (Хранова 2006: 279). Авторката набляга на безпроблемното налагане за смесения произход на българите в следосвобожденски контекст, отдавайки значение на политическите фигури на Дринов и Иречек. От другата страна е специфичното общо отношение на Шишков и Кръстевич към плътното застъпване на славянската версия, обхващаща под името славяни различни етноними²². Обособяването на етногенезиса като централна тема за преподаване в българските училища е причина и за задълбочаването на дискусиите в публичното пространство.

²⁰ „И Шекспир е заемал сюжети за своите драми из **гръцката и римската история**; а г. Шишков принадлежи в числото на **най-великите писатели**“ (Каравелов 1873: 231, подч. м. – А.С.).

²¹ „Вижда се, г. Шишков да е почувствал твърде добре голямата мощ на своя **дух и гений**, на **своето превъзходство пред другите** [...] се е залавял с цел – да представи на читателите нещо **по-пълно и по-съвършено**, отколкото е имало досега в българската книжнина.“ (Друмев 1874: 102, подч. м. – А.С.)

²² Лилова (2003: 270) дава цял списък с различните етноними, употребени в учебникарската книжнина и в критическите текстове.

3. Реконструиране на славянизираната митологема при Т. Шишков

В „История на българския народ“ Шишков се опитва да придърпа чуждия исторически наратив като свой чрез присъствието на **анти-византизъм и славянизирането** на византийски владетели (Юстин, Юстниан I, Василий Македонски, Алексей I Комнин). Рецепцията на славянското име **Управда**. (Дуйчев 1942: 229-270), (Дуйчев 1971: 596), (Аретов 2001: 60-61), (Данова 2003: 62-63), (Данова 2008: 382, 384, 423, 428, 585), (Лилова 2003: 222) се среща в редица славянски и български историографи (Шафарик, Хилфердинг, Дринов, Шишков, Добровски) и нейният произход „се оказва една късна легенда, която няма, строго погледнато, никаква доказателствена стойност“ (Дуйчев 1971: 596). Разглеждайки мястото на списание „Мирозрение“ (1870, бр. 2), Н. Данова разкрива пътя на усвояване на славянската идея, позната от Хилфердинг, руският последовател на Фалмерайер²³. През 70-те години тезата на Хилфердинг навлиза и в учебническата книжнина с три издания (на Манчев: I-1872, II-1874 и на Фингов: 1876). Възрожденските учениците се учат, че е погрешно твърдението за какъвто и да е паралел между Византийската държава и древногръцката история. Така се налага „славянският произход на византийското население [...] като базисен урок“ (Лилова 2003: 222). Неслучайно една от основните черти в „История на българския народ“ е застъпването на панславистичната тенденция.

Просвещенската насоченост в историописа на Шишков не попречва да селектира миналото в духа на славянската тенденция, обвързвайки я предимно с древноримската и ранновизантийската история. Не е случайно, че почти отсъства споменаването на каквито и да е било отправки към древногръцката история. Напълно липсва класическата древногръцка епоха, а от елинистичната епоха единствените две споменавания са на Филип Македонски и Александър Велики – свързани с усвояването им от илирическата етногенетична версия. На тази **възрожденска „амнезия“** към пантеона на антична Елада контрастира историческият древноримски разказ, включващ имена-

²³ „тезата за присъствието на славяните в Европа още от най-дълбока древност и изобщо за участието им във всички по-значими събития от европейската история. Тук присъства разказът за войните на славяните с Александър Македонски. [...] Юстиниан е славянин с името Управда и син на Исток, а Велизарий се нарича Величар и също е славянин“. (Данова 2003: 62-63).

та на повече от тридесет управители и императори. Липсата на разказ за древногръцката история може да се обясни по два начина. От една страна, с негативното отношение спрямо новогръцката история (гръцката национална доктрина „мегали идея“ и църковния въпрос) и спрямо Византия през Средновековието. От друга страна, самото културноисторическо реконструиране на панславизма не предполага връзка с Древна Елада в степента, която я има спрямо Древен Рим и най-вече спрямо ранновизантийската античност. Ето защо е характерен превесът на древноримската пред древногръцката история в контекста на славяно-византийските отношения. Още повече, че тук не става дума за учебник по всеобща история, а по българска история. Съвсем очакван е акцентът върху средновековна България (VII-XIV в.) – покръстването, християнизацията и славянизацията на богослужението и книжовността.

Това осезаемо отсъствие на интерес към Древна Гърция ясно проличава в употребата на старогръцки имена в Шишковия учебник по история спрямо употребата на римски – владетели, пълководци, сенатори, консули. Вплитането им в историческия разказ е определящо за оформящия се облик на националната литература и в частност на разрастващата се учебническа книжнина. Включването на някои антични личности е повлияно от централните исторически сюжети, „свързани с **героични дела** и славни победи“ (Аретов 2006: 52). Обвързването с класическата древност и засиленото използване на „идеализиращи метафори“ на българското минало конструират „традиционния героико-исторически наратив на нацията“ (Къосев 1999: 38). Българската самоидентификация минава през инструменталното и селективно препращане към римски и гръцки исторически лица и събития. „Адаптираният цивилизационен модел“²⁴ е тази необходима митологизираща структура, която през илюзията за рационалистично представяне на историята, се справя с „точката на травмата“ (Къосев 1998: 15). Ето затова са толкова важни европейските и славянските историографи в учебниците по история – като посредници целите на националното идеологизиране.

²⁴ Тезата на Къосев (1998: 5-49) е критично коментира от Шват-Гълъбова (2010: 69) – „може би по-правилно ще бъде да се говори не за това, че отсъствието на цивилизацията е предхождало цивилизованото, а за това, че адаптираният цивилизационен модел е бил болезнено и доброволно подложен на собствена интерпретация, която е трябвало да се съобразява с комуникативната и културната памет на колектива“.

Тук заслужава да се споменат някои от историографите в европейската славистика, както и основните автори, върху които Т. Шишков се опира: 1. „Славяните и българите“ (1870) на д-р Алберт Лонг; 2. „История на полуостров Морея през Средновековието, т. I-II“ (1830-1836)²⁵ и „За произхода на днешните гърци“ (1835) на Якоб Филип Фалмерайер; 3. „Старите и сегашните българи“ (1829) и „Критически издирания за историята българска: Ч. 1-2“ (в превод на Ботьо Петков, 1853) на Юрий Венелин; 4. „Писма за историята на сърбите и българите“ (1855) на Александър Хилфердинг²⁶; 5. „Студия върху стария диалект на славянския език“ (1821) на Йозеф Добровски; 6. „Върху произхода на славяните“ (1828) и „Славянски старини: от Херодот до падането на хунките и римски сили..“ (1837) на Павел Шафарик²⁷; 7. четиритомната „История разных славенских народов най паче болгар, хорватов и сербов“ (1794) на Йован Раич и изданието „История славяноболгарскаг народа“ (1801) на Атанас Нескович; 8. „Славяните в Турция“ (1844) на Киприян Роберт²⁸ и др. Разглеждайки възрожденската представа за ениচারите в печата и учебникарската книжнина, Н. Алксандрова откроява Шишковия учебник като „пример за използване на авторитетните историографски източници, но и за адаптирането на познатото от историята на властващите“ (Алксандрова 2016: 99).

Най-често идеологическата позиция на Шишков е в „антигръцка“ насоченост, опираща се върху трудовете на Якоб Фалмерайер²⁹. В цялата първа част от учебника за история на даките, обхващаща

²⁵ В превод откъс от съчинението в *Българска пчела*, 1863, бр. 3-4.

²⁶ Гилфердинг, А. *Писма обь истории сербов и болгар*. М, 1855. На български се превежда „Писма за историята на сърбите и българите“ от Й. Груев (1860) и Ив. Добровски (1870). Отделно в периодичния печат излиза „Стари поселения славенски на гръцката земя“, *Български книжици*, 1860, част I, април, кн. 1 и 2, с. 251-254 и с. 293-298; част II, кн.1, май, с. 16-20.

²⁷ На български в превод излизат следните съчинения на Шафарик – *Цветообрание на старословенската книжнина* (1849) от Хр. Иванович; *Кръщение на южните славяне!* (1866) от Н. Първанов и „Ради зачялото и мястото на глаголическите слова. Отдел I“ в *Български книжици*, 1858, част I, кн. 10, 16, 18, 20, 23, 24.

²⁸ Cyprien Robert. *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*. Paris, 1844. Други съчинения за панславинистичната теория: *Les Deux Panславismes* (1847), *Des origines slaves* (1852) и *Le Panlatinisme et le mémorandum dugal Garibaldicomparés* (1860).

²⁹ За фигурата на Фалмерайер и неговата теза вж. пов.: Дел’Агата (1999: 59), Смит (2000: 45); Андреева (2001: 330-337), Данова (2003: 62-63), Лилова (2003: 218) и др.

двадесет подглави (с. 38-82), и особено в подглавата „Славените и в Пелопонес (с. 73-77) ясно се открива Фалмерайеровата „теория за разрива, за хиатуса“ (Дел-Агата 1999: 59), както и отделни препращания към тезите на Шафарик и Хилфердинг. Преодоверяването на възрожденския книжовник на Фалмерайеровата хипотеза за прекъснатия континуитет на елинизма е и подкана към българската читателска публика за отхвърляне на „народните предразсъдъци [...] както прилича на безпристрастен изсикател на истината“ (Шишков 1873: 77-78). Един подобен пример илюстрира как учебникът става важен инструмент за моделиране на читателския хоризонт. Напълно обосновано се оказва решението на Шишков да уплътни информацията за „пелопонезките славяни“, позовавайки се на няколко труда на немския учен³⁰. Провокативната теза „за тотално присъствие на славяните в земите на Гърция през Средновековието“ (Божилов 2003: I) и породените дискусии се оказват централни за българската идеологическа доктрина. Неслучайно Шишков представя значението на Фалмерайеровата идея чрез добре разпознаваемата антагонистична двойка светлина-мрак и незнание-просвещение (Шишков 1873: 78).

Едни от доказателствата на немския историк за заличените древногръцки корени са множеството славянски топоними за Пелопонес, извадени от популярната карта „Morea olim Peloponnesus“ на Герхард Меркатор. Самият Шишков споменава „френската Carte de la Moree [...] с 153 названия чисто-славенски“ (Шишков 1873: 77) като достатъчен изсториографски извор за достоверност. Категоричните умозаключения на Фалмерайер следват характерните механизми на историографския романтизъм в Европа. Реторическите похвати на немския историк са повторени и усвоени от българския учебникар – логическата индукция е подходящ инструментариум за едно илюзорно обективизиране на „историческата истина“. Славянските названия на някои географски реалии са повод за изграждане на една пълна генерализация, обслужваща панславистичната идеологема. Шишков перифразира³¹ ироничните закачки на Фалмерайер към опонентите си,

³⁰ Това са изнесената реч в Мюнхенската научна академия (1835), статията „История на североизточните народи“ (публикувана в *Маяк*) и книгите *История на полуостров Морей* (1830) и „Влиянието на славянските поселения в Гърция на града Атина и въобще на Атика“ (фрагмент от *За произхода на днешните гърци*, 1835). Вероятно Шишков познава тези съчинения през руски и непосредствено от българския печат.

³¹ „А който се сумнява [...] то може да остави всичко туй настрана и да не си боли

защитаващи връзката между гръцката античност и Средновековието. Самият немски историк използва живописни метафори, иронизирайки гръцките опити за усвояване на античното наследство като изконно национално, противопоставяйки своята научна мисъл един добре изкован мит³². Едновременно с това подканата на Фалмерайер (2012: 35) към безкритична рецепция и липса на осъмняване в неговата субективна хипотеза е типичният похват на романтичната историография. Разбира се, освен на базата на славянски топоними, Фалмерайер дава доказателствени примери от средновековни и антични автори³³.

Друга посока, по която се движи утвърждаването на националната идея, е въвеждането на личността на Йохан Готфрид фон Хердер. Фигурата му е ясно разпознаваема през концептите на немския романтизъм и европейския национализъм от XIX век. Затова съвсем логично се вписва Хердеровият епиграф още в началото на „Воведение” на „История на българския народ” – “Славенските народи занимават по много място на земята, нежели в историята” (Шишков 1873: 1). Идеята за славянския произход на древните елини на Фалмерайер се влията безпроблемно с инструменталното използване на историографската и етногенетичната линия при Хердер. Възрожденският историзъм на Шишков е пряко свързан с влиянието на двама представители на романтизма в Германия – антипросвещенската теория (Стернхел 2006) на немския философ Хердер и подложената на критичност асимилаторска теория на немския историк Фалмерайер.

Не бива да се подминава обаче отказът на Шишков от застъпването на **илирическата теория**, която става изключително популярна именно през многократните издания на сръбския историограф Раич. Тезата за илириите като прадеди на славяните отсъства, независимо от изричното споменаване на българския автор, че използва за история на славянството „Раич, особено от будимското скратено издание на А. Н. от 1801 год.” (Шишков 1873: XV). Още повече, че за втори път в предисловието авторът откроява „История славеноболгарског народа“ на Ат. Нескович, поставяйки труда като „первий от тези

главата за привождане на своите доказателства”. (Шишков 1873: 77).

³² „Те наистина са елини, ала от по-съвременна мая. Общото между тях и техните предци е, че вдишват същия гръцки въздух и че същото слънце, греело над Перикъл, изгрява и над техните глави. Аз действам единствено в интерес на науката”. (Фалмерайер 2012: 67-68).

³³ „Извадите от Приск, Менандър, Прокопий, Евагрий, Константин Багренородни и каноничното църковно право”. (Фалмерайер 2012: 15).

учебници“ по „отечествена история“ (Шишков 1873: VII). Въпреки препращането към този източник, в „История на българския народ“ липсва митологемата „Илирик“ за разлика от големия дял „Описание Илирика“, който заема при Ат. Нескович.

Един от външните погледи в Шишковия учебник е на американския мисионер д-р Алберт Лонг и съчинението му „Славените и българите“ (извод от в. „Македония“) като първостепенен източник, особено частите за славянската древност (при Лонг 1870: 10-37; при Шишков 1873: 7-29). Фигурата на д-р Ал. Лонг заема важно място в културно-историческата ситуация на българския XIX век – разпознаваемата фигура на историка-свещеник (подобно на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Бозвели). Предпочитанието към протестанския мисионер проличава и от честото му позоваване, както отбелязва и Д. Лилова, че е цитиран е като „авторитет в учебната литература“ (Лилова 2003: 153 и сл.) и „тезата му за славянския произход на българите се разпространява широко по страниците на печата“. Преодоверяването на Шишков е симптоматично за една обща тенденция на българските историци към външната гледна точка, която най-често е селективно и откъслечно използвана за целите на националната идеология. Присъствието на религиозни, антични и фолклорни реминисценции в „Славените и българите“ е напълно съответно на църковните и морализаторски занимания и интереси на д-р Ал. Лонг. Обратно, историографското и енциклопедичното мислене на Шишков отхвърлят ненаучните извори на историята. В „Кои са древните славени“ американският мисионер избира да започне историята с **библейския разказ за потоп**. От една страна, той се уповава на „Сокращенна българска история“ без да споменава коя точно³⁴. По-важното е, че през тази история д-р Ал. Лонг се придържа и лансира илирийската теория за българския произход (Лонг 1870: 10). От друга страна, американският учен откроява също индийската теория, визирайки вероятно твърде смелите и отвъд научни твърдения на националния идеолог Г. Раковски (Лонг 1870:10). Интересно е, че д-р Ал. Лонг пропуска да отбележи в този първи абзац каквито и е да е било имена – поради тяхната разпознаваемост за възрожденския читател и/или поради акцента върху идеята, а не върху историческия източник. Това начало в учебника на Шишков в аналогично озаглаве-

³⁴ Вероятно има предвид *Сокращенна българска история* от *Разговорник греко-българский* (1835) на Христати Павлович или анонимната история *Сокращенна българска история* (1856).

ната глава напълно липсва.

Как стои въпросът с присъствието на исторически реминисценции на античността в „История на българския народ“? Шишков маркира откъслечна рецепция на някои антични историци (Херодот, Полибий, Тацит, Гай Секунд, Ератостен, Страбон, Приск), които са спорадично споменавани, най-често успоредно с останали византийски и съвременни автори. Много често древният автор служи като допълваща, второстепенна база за сравнение. Той е необходим с цел многостранно аргументиране на излаганата теза. Затова не е странно, че във въведението за славянската древност Шишков решава да съкрати и да подмине някои антични и византийски автори, макар и да следва плътно текста на д-р Лонг. В главата „Кои са древните славяни“ протестантският историк въвежда името на египетския географ Клавдий **Птолемей** (100-160 г.)³⁵. Възрожденският книжовник решава да премахне следния кратък абзац (което бихме прочели на с. 9), който по никакъв начин не би променил иначе подробния и просторен учебник: „Птолемей в Географията си, която е писал около 175-182, поставя велтите по бреговете на Белтийско море, а Шафарик ги изкарва за славени“ (Лонг 1870:14). Защо Шишков изрязва това антично присъствие?

Отговорът може да се потърси в открояващото място на водещите фигури на славистиката – чешкия бохемист и основоположник на славянската филология Йозеф Добровски и словашкия филолог и родоначалник на славянската историческа етнография Павел Шафарик. Точно преди премахнатия от Шишков абзац стои отново противопоставяне между знаковите съвременни слависти и често цитирания римски историк Тацит³⁶. От застъпените тези на тримата историци за славянската генеалогия се вижда, че „подвеждането“ на Й. Добровски се корени в древноримската версия на Тацит за гетската/готската генеалогия. Тъкмо позицията на още един славянски учен П. Шафарик и неговите „един куп доказателства“ са достатъчно убедителни, за да се опровергае античният източник. Нищо по-различно не се

³⁵ Автор на *Ръководство по география, Велико построение* или *Алмагест* и на ценни ръкописи за ранната история на славяните и прабългарите.

³⁶ „А Добровски, ученият писател на „*Institutiones linguae slavicae*“ казва, че народът, от който произлиза великият славянски народ, трябва да са е отделил от другите племена най-малко 2000 години преди Христа и са е оттеглим към севера. Ако и същият писател най-сетне да изказва друго мнение, **воден от Тацит** в отношение към вендите, обаче Шафарик е представил един куп доказателства за подкрепяне на първото мнение“. (Шишков 1873: 9, подч. м. – А. С.).

случва в следващия отсъстващ абзац, освен че античният авторитет Тацит е заменен с друг античен автор – Птолемей. Може да се каже, че Шишков субективизира и манипулира „историческата истина“, като съкращава алтернативните версии на Птолемей и Тацит за сметка на предоверяването на историческата компетентност на Шафарик и Добровски. Освен тази разлика цитираният откъс при Т. Шишков напълно съответства на този у д-р Ал. Лонг.

Все пак Шишков споменава Птолемей на две места – първо, в главата „Старите и новите имена на славяните“, където наред с Птолемей са изброени Прокопий-Кесарийски и Плиний Стари, готския историк Юрдан и споменатия Шафарик. Възрожденският книжовник цитира без конкретно позоваване техните мнения относно широката употреба на славянското наименование и честото му присвояване от съвременните народи (като дава пример със сърбите). Възрожденският учебникар извежда античните имена, за да защити своята теза, опирайки се на техния авторитет: „Няма съмнение, че това име се е употребявало много обширно, и то в едно доста отдалечено време“³⁷. На второ място, Шишков споменава Птолемей в главата „Уните и Атила“ заедно с Моисей Хоренски, като обобщава техните виждания за хунския произход: „Птолемей и Мойсей Хоренский дават същите за туй сведения“ (Шишков 1873: 55). Мястото на част от най-известните географи на античността е свързано с основната застъпена линия в „История на българския народ“ – етногенезиса и древните корени на националната идентификация. Темата за хунския произход на българите не е случайно включена в учебника, макар тъкмо заради свръхакцентирането ѝ Шишков да отрича и да negliжира качествата на „История българска. Т. 1“ на Кръстевич. Интересно е обаче, че френският възпитаник се позовава като източник на низвергнатия от него и от М. Дринов учебник, въпреки изричното му обстоятелствено поясняване защо няма да го включи (Шишков 1873: IX-X). В същото време в заключителната част на „Славенска старина“ Шишков се осланя на мнението на Кръстевич, цитирайки „Историческо начертание за ломбардите“ и „Историческо начертание за венетианите“ в сп. *Български книжици* (1859, бр. 9 и бр. 10). (Шишков 1873: 34, 51, 59, 65)

³⁷ Виж още: „Плиний говори, че зад „Кимерийския пролив живеят меоти, вали, серби и проч. Птолемей казва: между кераванските гори и реката Ра (Волга) живеят вали, сервяни“. Прокопий пише „Отнапред славените и аитите имаха само едно име спори, аз мисля, защото те са живели разпръснато (σποράδην) из селцата си“. (Шишков 1873: 14).

Външният безпристрастен поглед на д-р Ал. Лонг представя Кръстевич като един от „най-учените българи в днешно време“, а учебника като „една твърде критическа и учена история“ (Лонг 1870: 44-45). Американският учен също обаче подхожда с усъмняване към „сравнително новата теория“ за етногенетичната връзка хуни-българи.

Открива се още една липса в уводната част на Шишковия учебник и по отношение на споменатите от Лонг късноантични и ранновизантийски автори (Лонг 1870: 15-16). Българският автор изпуска Приск Панийски, Теофилакт Симоката, Флавий Август, Менандер Протектор, Агатий Схоластик и други свежда до „Главните източници [...] византийските писатели от V–XI век“ (Шишков 1873: 10). Това редакторско решение показва желанието на Шишков да опрости историческата картина, като отсява ярките имена и не обременява с допълнителна фактологическа информация възрожденския читател. Това говори за още началния етап от историографското научно писане на възрожденските учебникари и за все още не достатъчно добре оформения и траен интерес към източниците на античността.

Освен съкращенията, Шишков не пропуска да вмъкне към основния разказ на д-р Ал. Лонг и свои допълнения. Едно от тях отново е свързано с открояването на славянската историографска линия. Още във въведението към българския учебник са обособени имената на Йохан Енгел³⁸ и на Александър Хилфердинг и на теорията им за татарския произход на българите. Българският учебникар упреква чуждите историци, „които изкарват нас българите за татари!!“ (Шишков 1873: 3). Тези автори са необходими на Шишков (и Лонг) чрез своето по-ново и научно мнение като контраст с теорията на средновековните автори от VII век за еврейския произход на славяните. Написаното от възрожденския просветител изразява оценъчен характер, усъмняващ се в ползата от по-древни схващания: „Но и защо трябва да се връщаме толкоз назад, когато и в наше време има някои учени“ (Шишков 1873: 2-3). След това в учебника се добавя и вече споменатият абзац с Венелин, за да се противопостави славянската теория на татарската. Така Шишков ясно заема позицията на Раич и Венелин срещу тезата на Тунман и Енгел³⁹. Интересно е как веднъж Венелин е

³⁸ Съвременната рецепция на Енгел е разгледана по-подробно от Заимова (2013: 5).

³⁹ Повече за славянизираните българи с татарски произход вж.: Цанев (1981: 55-61), Данова (1994: 290), Конев (1998: 123, 152, 155, 166, 212), Аретов (2001: 18), Лилова (2003: 266).

придърпан като автор, отхвърлящ татарската теория, а друг път – защитаващ хунската версия.

На няколко места се споменава друг античен автор – древногръцкият историк и военачалник **Полибий**⁴⁰. Тъкмо тук името му се употребява като пример авторитет относно мнението за славянския произход на древните македонци. Историкът „Полибий“ при Т. Шишков е въведен през цитирането на статията „Скаска върху славяните въобще и върху българите в особеност“ на П. Оджаков (1871: 1-18) в *Читалище*. А там можем да прочетем колко безпроблемно е вписването на античния историк само защото е автор от древна епоха⁴¹. Интересни са добавките и липсите в учебника спрямо античния източник при перифразирането на Оджаковата статия. Шишков изпуска да спомене Шафарик, който Оджаков изрично извежда след цитирането на Полибий с конкретен текст от „Славянски древности“ (1847: 402-404). По този начин учебникът създава илюзията, че списанието директно насочва към Полибий. При Шафарик, позовавайки се на Нестор, обаче липсва разказът за възкачването на славянизирани римски владетели. Докато при българските автори е добавен – при Оджаков (1871: 6) „славянските царе (коляно Юстинианово, Василия Македонскаго, Комнените и пр)“ и съответно при Шишков (1873: 82) „императори славени като: Юстиниан (Управда), Василий Македонски, Комнените и други“. От това може да се предположи, че Оджаков от друго място компилира тази идея (Венелин, Априлов, Хилфердинг, Добровски). Общото място между българския и чешкия текст е разказът за положението на славяните след смъртта на Александър Велики. Спрямо разглеждания откъс от *Читалище*, Шишков (1873: 82) добавя две думи, свързани с умишлената славянизация на византийски имена. Поставени са в скоби като синоними на Юстиниан (Управда) и на Романия (Тракия).

Текстът се опита да проследи как функционира националният митонаратив в две исторически съчинения от 70-те години на XIX. И ако в „История на българския народ“ Шишков застъпва теорията на

⁴⁰ Автор на *Всеобща история* (по-известна като *Истории* в 40 книги), обхващаща историята на Рим, Гърция, Македония, Мала Азия в периода 220 до 146 г. пр. Хр.

⁴¹ „Нам ни се струва, че тос въпрос, дали старите македонци са гърци или славяни, го решава ясно Полибий, който е живял II века до Рож. Хр. и следователно заслужава вяра, дето казва, че много по-рано от него по тези места живеели славяните самостоятелно“. (Оджаков 1871: 6).

Фалмерайер за етническият хиатус между древните елини и съвременни гърци и така набавя една побългарена версия на „мегали идея“ за славянското преселение и господство по древните земи, то в „История българска“ Кръстевич, инкорпорирайки Венелиновата теория, успява да успореди българското минало с историята на хунския народ и да си присвои един чужд национален герой – Атила. Несъмнено историко-политическите възгледи на двамата български просветители са сформирани от чуждата представа за българското минало. Славянската романтична историография на XIX век повлиява за осъществяване на национално-идеологическите цели за независима държава и църква. Множеството етногенетични версии и заплетени подверсии, както и понякога тяхната екзотичност, създава впечатление у младата читателската публика за неясния образ на националния колектив.

Оказва се, че в двете разглеждани възрожденски книги са налице взаимосвързаните исторически характеристики – опитът от критическо осмисляне на историята и „онзи рефлекс на историографията“ (Ракъовски 2004: 26 и сл.). Античният историк е важен доколкото той, разказвайки през погледа на очевидеца, вече „не е обикновена личност, предаваща факти, а участник“ (с. 30). Може би тъкмо това предоверяване на авторите от древността спомага за целите на националната идентификация и за идеализирането на рода. При все че тъкмо тази огромна времева дистанция от настоящето на българския историограф понякога му дава повод за усъмняване в компетентността и достоверността на античния източник в сравнение с най-новите и съвременни славянски и европейски източници. И в двата случая – напълно предоверяване и на подценяване на изворите е налице следването на характерната за XIX век романтична историографска рецепция.

Използвана литература

Първични източници

Анонимен автор 1873. Атила. – *Читалище*, бр. 11, с. 1043-1049. [Anonimen avtor. Atila – *Chitaliste*, 1873, br. 11, s. 1043-1049].

Ботев, Христо 1875. *За славянското произхождение на Дунавските Българе*. (от Д. Иловайски). [Botev, Hristo. *Za slavyanskoto proizhozhdenie na Dunavskite Balgare*. (ot D. Ilovajski), 1875].

Вазов, Иван и Величков, Константин 1884. Българска христоматия. [Vazov, Ivan i

Velichkov, Konstantin. *Balgarska hristomatiya*, 1884].

Венелин, Юрий 1829. *Древние и нынешние болгары*. Т. I. Москва. [Venelin, Yurij. *Drevnie i neshniebolgari*. T. I Moskva, 1829].

Венелин, Юрий 1850-1851. *Мирозрение*, г. I: 1.) България, държава помежду Дунав и Волга; 1850, кн. 2, с. 29-30; 2.) Атила, 1851, кн. 4, с. 57-59; 3.) Повестност Славенобългарска, 1851 кн. 3, с. 38-40 и кн. 5, с. 69-73. [Venelin, Yurij. *Mirozrenie*, g. I: 1.) Balgariya, darzhava pomezhdunav o Volga; 1850, kn. 2, s. 29-30; 2.) Atila, 1851, kn. 4, s. 57-59; 3.) Povestnost Slavenobalgarska, 1851, kn. 3, s. 38-40 i kn. 5, s. 69-73].

Войников, Добри 1860. Атила. – *Сборник от разни съчинения*, Цариград, с. 206-207. [Vojnikov, Dobri. Atila. – *Sbornik ot razni sachneniya*. Tsarigrad, s. 206-207].

Дринов, Марин 1872. Хуни ли сме? По повод на История българска, съчинена от Гавриила Кръстьовича, ч. I, Цариград. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, г. I, кн. 5 – 6, Браила, с. 210-238. [Drinov, Marin. Huni li sme? Po povod na Istoriya blgarska, sachinena ot Gavrilla Krastovisha, ch. I, Tsarigrad. – *Periodicheskospisanie na Balgarskoto knizhevno druzhestvo*, g. I, kn. 5-6, Braila, 1872, s. 210-238].

Друмев, Васил 1874. История на българския народ. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, кн. IX-X, с. 100-125. [Drumev, V. *Istoriya na balgarskiya narod*. – *Periodicheskospisanie na Balgarskoto knizhevno druzhestvo*, kn. IX-X, 1874, s. 100-125].

Каравелов, Любен 1873. Книжевни известия. – *Независимост*, г. III, бр. 29, 7 април, с. 231 и бр. 37, 2 юни, с. 296. [Karavelov, Lyuben. Knizhevni izvestiia. – *Nezavisimost*, 1873, g. III, br. 29, 7 april, s. 231 i br. 37, 2 yuni, s. 296].

Кръстевич, Гаврил 1858, 1859, 1869, 1871. Кратко изследование на българската древност. – *Български книжици*, г. I, ч. II, кн. 10, с. 40-73, кн. 11, с. 80-100, кн. 12, с. 124-146, 1858. Разширено издание: История българска: Т. I. 1869; Книжевний дневник. – *Български книжици*, Съвременна летопис, 1859, г. II, ч. 3, кн. 24; Достопочтений редакторе на периодическо списание Читалище. – *Читалище*, кн. 11, 1 март 1871, с. 335. [Krastevich, Gavril. Kratko izsledovanie na balgarskata drevnost. – *Balgarski knizhitsi*, g. I, ch. II, kn. 10, s. 40-73, kn. 11, s. 80-100, kn. 12, s. 124-146, 1858; Knizhevniy dnevnik. – *Balgarski knizhitsi*, Savremenna letopis, 1859, g. II, ch. 3, kn. 24; Dostopochtenij redaktore na periodicheskospisanie Chitaliste. – *Chitaliste*, kn. 11, 1 mart 1871, s. 335.]

Кифалов, Михаил 1842. Заради възрождение новой болгарской словесности (от Юр. Венелин). [Kifalov, Mihail. Zaradi vrozozhdenie novoi bolgarskoi slovesnosti (ot Yur. Venelin), 1842].

Оджаков, Петър 1871. Скаска върху славяните въобще и върху българите в особеност. – *Читалище*, г. II, бр. 1, с. 1-18. [Odzhakov, Petar. Skaska varhu slavyanite vaobste i varhubalgarite v osobenost. – *Chitaliste*, 1871, g. II, br. 1, s. 1-18].

Шафарик, Павел 1847. Славянские древности: Т. I. Прев. О. Бодянского. Москва. [Safarik, Pavel. Slavyanski drevnosti: T. I. Prev. O. Bodqnskago. Moskva, 1847].

Шишков, Тодор 1873. История на българския народ. Цариград. [Shishkov, Todor. *Istoriya na balgarskiya narod*. Tsarigrad, 1873].

Вторични източници

- Айзакс, Харолд** 1997. *Идоли на племето: Групова идентичност и политическа промяна*. Прев. Георги Параловски; Пред. Лусиан У. Пай. София: Св. Климент Охридски. [Aizaks, Harold. *Idoli na plemeto. Grupova identichnost i politiceska promijana*. Prev. Georgi Paralovski, Pred. Lusian U. Paj. Sofya: Sv. Kliment Ohridski, 1997].
- Александрова, Надежда** 2016. Българските истории за еничарите. – *Литературна мисъл*, бр. 2, с. 87-112. [Aleksandrova, Nadezhda. *Balgarskite istorii za enicharite*. – *Literaturna misal*, br. 2, 2016, s. 87-112].
- Андреева, Надежда** 2001. *Немската литература в България през Възраждането*. София: Кралица Маб. [Andreeva, Nadezhda. *Nemskata literatura v Bulgariya prez Vazrazhdaneto*. Sofiya: Kralitsa Mab, 2001].
- Аретов, Николай** 2001. *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб. [Aretov, Nikolay. *Balgarskoto vazrazhdane i Evropa*. Sofiya: Kralitsa Mab, 2001].
- Аретов, Николай** 2006. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб. [Aretov, Nikolay. *Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura. Suzheti, izgrahdasti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek*. Sofiya: Kralitsa Mab, 2006.]
- Бешевлиев, Веселин** 1981. Първобългарите. Бит и култура. София: Парадигма. [Beshevliev, Veselin. *Parvobalgarite. Bit ikultura*. Sofiya: Paradigma, 1981].
- Бонева, Вера** 2000. *Възрожденицът Гаврил Кръстевич*. Шумен: Хелион. [Boneva, Vera. *Vazrozhdenetsat Gavril Krastevich*. Shumen: Helion, 2000].
- Дамянова, Румяна** 1990. Априлов, Венелин и българските просветители (към социокултурните функции на възрожденското писмо). – *Васил Априлов и българската възрожденска култура*. Сборник с изследвания по случай 200 г. от рождението му. Ред. Д. Леков. Габрово: Център за априловедение, с. 45-51. [Damyanova, Romyana. *Aprilov, Venelin i balgarskite prosvetiteli (kam sotsiokulturnite funktsii na vazrozhdenskoto pismo)*. – *Vasil Aprilov i balgarskata vazrozhdenska kultura. Sbornik s izsledvaniya po sluchaj 200 g. ot rozhdenieto mu*. Red. D. Lekov. Gabrovo: Tsentar za aprilovedenie, 1990, s. 45-51].
- Дамянова, Румяна** 2004. *Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането*. София: Елгатех. [Damyanova, Romyana. *Otvad tekstovete: kulturni mehanizmi na Vazrazhdaneto*. Sofia: Elgateh, 2004].
- Данова, Надя** 2008. *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*. София: Валентин Траянова. [Danova, Nadya. *Ivan Dobrovski v perspektivata na balgarskiya XIX vek*. Sofiya: Valentin Trayanov, 2008].
- Данова, Надя** и **Христакудис, Апостолос** 2003. *История на Нова Гърция*. Предг. Ив. Божилов. София: Абагар Пъблишинг. [Danova, Nadya i Hristakudis, Apostolos. *Istoriyana Nova Gartsiya*. Predg. Iv. Bozhilov. Sofiya: Abagar, 2003].
- Данова, Надя** 1994. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София: БАН. [Danova, Nadya. *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i idejno-politichesko razvitie na Balkanite prez XIX vek*. Sofiya: BAN, 1994].
- Данова, Надя** 2003. Проблемът за националната идентичност в учебникарската

- книжнина, публицистиката и историографията през XVIII-XIX век. – *Балканските идентичности в българската култура: Т. 4*. Съст. Н. Аретов и Н. Чернокожев. София: Кралица Маб, с. 62-63. [Danova, Nadya. *Problemat za natsionalnata identichnost v uchebnikarskata knizhnina, publitsistika i istoriografiya prez XVIII-XIX vek – Balkanskite identichnosti v balgarskata kultura: T. 4*, Sast. N. Aretov i N. Chernokozhev. Sofiya: Kralitsa Mab, 2003, s. 62-63].
- Даскалов, Румен 1994. Национално-културната ни идентичност: начин на изграждане. – *Защо сме такива: В търсене на българската културна идентичност*. Съст. Ив. Еленков и Р. Даскалов. София: Светлоструй, с. 27-48. [Daskalov, Rumen. *Natsionalno-kulturnata ni identichnost: nachin na izgrazhdane. – Zasto sme takiva: V tarsene na balgarskata kulturna identichnost*. Sast. Iv. Elenkov i R. daskalov. Sofiya: Svetlostuj, s. 27-48].
- Дел’Агата, Джузепе 1999. *Студии по българистика и славистика*. София: ЛИК. [Del’Agata, Dzhuzepe. *Studii po balgarsitika i slavistika*. Sofiya: LIK, 1999].
- Дринов, Марин 1971. Избрани съчинения. Т.1. Под ред. на Ив. Дуйчев. София: Наука и изкуство. [Drinov, Marin. *Izbrani sachineniya. T. 1*. Pod. red. na Iv. Duichev. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1971].
- Дуйчев, Иван. Балканският югоизток през първата половина на VI век: Начални славянски нападения. – *Беломорски преглед*, I, 1942, с. 229-270. [Dujchev, Ivan. *Balkanskiyat yugoiztok prez parvata polovinana VI vek: Nachalni slavyanski napadeniya. – Belomorski pregled*, I, 1942, s. 229-270].
- Займова, Рая 2013. История на българите в Мизия от Йохан Кристиан фон Енгел. – *Литературен вестник*, Ред. Й. Ефтимов, г. 22, бр. 31, с. 5. [Zaimova, Raya. *Istoriya na balgarite v Miziya ot Johan Kristian fon Engel. – Literaturen vestnik*, Red. J. Evtimov. g. 22, br. 31, s. 5, 2013].
- Йоцов, Борис 1992. *Славянството и Европа*. София: Св. Климент Охридски. [Jotsov, Boris. *Slavyanstvoto i Evropa*. Sofiya: Sv. Kliment Ohridksi, 1992].
- Конев, Илия 1998. *Българското възраждане и Просвещението*. Том III, I част. София: Проф Марин Дринов. [Konev, Iliya. *Balgarskoto vazrazhdane i Prosvesteniето*. Tom III, I chast. Sofiya. Prof. Marin Drinov, 1998].
- Кюсов, Александър 1998. Списъци на отсъстващото. – *Българският канон? Кризата на литературното наследство*. Съст. Ал. Кюсов и Б. Пенчев. София: Александър Панов, с. 5-49. [Kiossev, Aleksandar. *Spisatsi na otsastvastoto. – Balgarskiyat kanon? Krizata na literaturnoto nasledstvo*. Sast. Al. Kiossev i B. Penchev. Sofiya: Aleksandar Panov, s. 5-49, 1998].
- Кюсов, Александър 1999. Позитивизъм, романтически метафори, институционални метафизики. Учебниците по литературна история и конструирането на националната идентичност. – *Литературна мисъл*, бр. 2, с. 29-38. [Kiossev, Aleksandar. *Pozitivizam, romanticheski metafori, institutsionalni metafiziki. Uchebnitsite politeraturna istoriya i konstruiraneto na natsionalnata identichnost. – Literaturna misal*, br. 2, 1999, s. 29-38].
- Лилова, Десислава 2003. *Възрожденските значения на националното име*. София: Просвета. [Lilova, Desislava. *Vazrozhdenskite znacheniya na nacionalното име*. Sofia: Prosveta, 2003].
- Нора, Пиер 2005. *Места на памет. Т.1: От републиката до нацията*. Прев. Ст. Атанасов, Предг. и съст. Ив. Знеполски. София: Дом на науките за човека и

обществото. [Nora, Pier. *Mesta napamet. T. 1: Ot republikata do natsiyata*. Prev. St. Atanassov, Predg. i sast. Iv. Zneposlki. Sofiya: Dom na naukite za choveka i obstestvoto, 2005].

Пенев, Боян 2013. *Западноевропейската романтика и нейните отражения в славянските литератури*. Съст. и встъп. студия К. Бахнева. София: Св. Климент Охридски. [Penev, Boyan. *Zapadnoevropejskata romantika i nejnite otrazheniya v slavyanskite literaturi*. Sast. i vstap. studiya K. Bahneva. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski, 2013].

Ракьовски, Цветан 2004. *Образи на българската памет. Историята. Поборниците. Записките*. Велико Търново: Фабер. [Rakiovski, Cvetan. *Obrazi na balgarskata pamet. Istoriyata. Pobornitsite. Zapiskite*. Veliko Tarnovo: Faber, 2004].

Смит, Антъни 2000. *Националната идентичност*. Прев. Николай Аретов. София: Кралица Маб. [Smith, Anthony. *Natsionalnata identichnost*. Prev. N. Aretov. Sofiya: Kralitsa Mab, 2000].

Стернхел, Зеев. 2006 Антипросвещение. Прев. С. Митева, <https://balkansbg.eu/bg/content/biblioteka/558-les-anti-lumi-res.html> (видяно на 05.10. 2016). [Sternhell, Zeev. *Antiprostestenieto*. Prev. S. Miteva. [seen 05.10. 2016].

Фалмерайер, Якоб 2012. За произхода на днешните гърци. Прев. Г. Петков, Предг. К. Констатинов. Варна: Фондация ВМРО. [Fallmerayer, Jakob. *Za proizhoda na drevnite garci*. Prev. G. Petkov, Predg. K. Konstandinov. Varna: Fondatsiya VMRO, 2012].

Хранова, Албена 2006. Сюжети и предикати. Отново за учебниците по история. – *Критика и хуманизъм*, бр. 21, с. 275-289. [Hranova, Albena. *Suyzheti i predikati. Otnovo za uchebnitsite po istoriya*. – *Kritika i humanizam*, br. 21, 2006, s. 275-289].

Цанев, Димитър 1981. *За българите: Чуждата историческа българистика през XVIII-XIX век*. София: Септември. [Tsanev, Dimitar. *Zabalgarite. Chuzhdata istoricheska balgarisitika prez XVIII-XIX vek*. Sofiya: Septemvri, 1981].

Чурешки, Стефан 2006. Какъв вид историческа логика, все пак? Към философията на българската история. – *Анамнеза*, г. I, кн. 3, с. 17-33. [Chureshki, Stefan. *Kakav vid istoricheska logika, vsepak? Kam filosofiyata na balgarskata istoriya*. – *Anamneza*, g. I, kn. 3, 2006, s. 17-33].

Шват-Гълъбова, Гражина 2010. *Haeresis bulgarica в българското културно съзнание на XIX и XX век*. Прев. В. Деянова и Гр. Каминек. София: Св. Климент Охридски. [Galabova-Shvat, Grazhina. *Haeresis bulgarica v balgarskoto kulturno saznanie na XIX i XX vek*. Prev. V. Deyanova i Gr. Kaminek. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski, 2010].

Шишманов, Иван 1894. Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. – *СбНУНК*, кн. XI, София: Държавна печатница. [Shishmanov, Ivan. *Konstantin G. Fotinov i negoviya zhivot i negovata dejnost*. – *SbNUNK*, kn. XI. Sofiya: Darzhavna pechatnica, 1894].

**Приложение 1. Таблица с антични имена в
„История на българския народ“ на Тодор Шишков**

Историци, географи	Владетели, Управители, пълководци, сенатори, консули	Философи, поети
<p>Херодот (484-425 пр. Хр.) – с. 17, 37, 47 Ератостен (276-194 пр. Хр.) – с. 54 Полибий (206-124 пр. Хр.) – с. 81 Страбон (64-23 пр. Хр.) – с. XIII, 17, 31, 38, 54 Плиний Стари (23-79 сл. Хр.) – с. 14 Тацит (58?-120) – с. 9, 16, 21, 31, 40, 41 Птолемей (100-160 сл. Хр.) – с. 14, 55, липсва с.9 Дион Касий (155-235 сл. Хр.) – с. 37, 41, 44, 45, 49 Марк Юстин (3 в. сл. Хр.) – с. 37 Дионисий Периегет (1-2 в. сл. Хр.) – с. 55 Моисей Хоренский (410-490 сл. Хр.) – с. 55, 86, 92</p>	<p>От Древна Гърция: От Архаична и Класическа епоха Няма От Елинистична епоха: Древна Македония Филип II Македонски (359-336 пр. Хр.) – с. 81 Александър III Македонски (336-323 пр. Хр.) – с. 44, 71, 81, 82 От Древен Рим: Фабий Максим (233-203 пр. Хр.) – с. 46 Луций Корнелий Сула (88-81 пр. Хр.) – с. 45 Гай Юлий Цезар (49-44 пр. Хр.) – с. 44 Марк Агрипа (37-26 пр. Хр.) – с. 40 Август (27-14 пр. Хр.) – с. 40 Салустий Пасиен (27-47 сл. Хр.) – с. 41 Агрикола (58-78 сл. Хр.) – с. 41 Корнелий Фуск (68-86 сл. Хр.) – с. 42, 46 Веспасиан (69-79 сл. Хр.) – с. 40 Рубрий Гал (69-70 сл. Хр.) – с. 40 Домициан (81-96 сл. Хр.) с. 41, 42, 43, 44 Гай Опий Сабина (84-86 сл. Хр.) – с. 42 Тиберий Максим (87-105 сл. Хр.) – с. 45</p>	<p>Платон (427-347 пр. Хр.) – с. 39 Питагор (?-500 пр. Хр.) – с. 39 Залмоксис (474-491 сл. Хр.) – с. 39 Омир (ок 8 в. пр. Хр.) – с. 78, 79 Поети римски – визира Марк Марциал (40-104 сл. Хр.) – с. 44</p>

Историци, географи	Владетели, Управители, пълководци, сенатори, консули	Философи, поети
	<p>От Петимата Добри императори: Нерва (96-98 сл. Хр.) – с. 44 Траян (98-117 сл. Хр.) – с. 32, 41, 44, 45 Антоний Пий (138-161 сл. Хр.) („Благочестиви“) – с. 47 Марк Аврелий (161-169 сл. Хр.) – с. 47 Аврелий Вер (161-169 сл. Хр.) – с. 47 Комод (177-192 сл. Хр.) – с. 47 Каракала (211-217 сл. Хр.) – с. 49 Максимин I Тракиец (235-238 сл. Хр.) – с. 49 Публий Галиен (253-268 сл. Хр.) – с. 49 Аврелиан (270-275 сл. Хр.) – с. 49, 50 Флавий Юлиан (330-363 сл. Хр.) – с. 42 Теодосий Велики I (379-395 сл. Хр.) с. 91 Теодосий II (408-450 сл. Хр.) – с. 55 Валентиниан III (423-455 сл. Хр.) с. 57, 58 Флавий Аеций (432-454 сл. Хр.) – с. 57 Св. Лъв Велики (440-461 сл. Хр.) – с. 58 Флавий Зенон (474-491 сл. Хр.) – с. 99</p>	

Историци, географи	Владетели, Управители, пълководци, сенатори, консули	Философи, поети
	<p>Късноантични и ранновизантийски императори Юстин I (Изток) (518-527) – с. 87 Юстиниан I Велики (Управда) (483 - 565) – с. 74, 82, 87</p> <p>От други древни народи (даки, хуни, гети, египтяни, лангобарди и др.)</p> <p>Залмоксис (ок. 580 и 500 г. пр. Хр.)– с. 39 Клеопатра (51-30 пр. Хр.) – с. 8 Децебал (86 – 106 сл. Хр.)– с. 41, 42, 44, 45, 46 Диегис (ок. 1 в. сл. Хр.)– с. 43 Атила (434-453 сл. Хр.)– с. 54-58 Агелмунд (ок. 4-5 в. сл. Хр.) – с. 92</p>	